

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
NAXÇIVAN DÖVLƏT UNİVERSİTETİ

Əlyazması hüququnda

ARİFƏ ƏZİZ QIZI ZEYNALOVA

NƏSİMİ ƏSƏRLƏRİNİN DİLİNDƏ ONOMASTİK
VAHİDLƏR

10.02.01 – Azərbaycan dili

Filologiya elmləri namizədi alimlik dərəcəsi almaq üçün
təqdim edilmiş dissertasiyanın

A V T O R E F E R A T I

Naxçıvan – 2005

İş Naxçıvan Dövlət Universitetinin «Azərbaycan dilçiliyi» kafedrasında yerinə yetirilmişdir.

ELMİ RƏHBƏR: *Əməkdar elm xadimi, filologiya elmləri doktoru, professor*
Yusif Mirəhməd oğlu Seyidov

Rəsmi opponətlər:
- *Filologiya elmləri doktoru, professor*
Adil Məmməd oğlu Babayev

- *Filologiya elmləri namizədi*
Firudin Həsən oğlu Rzayev

APARICI TƏŞKİLAT: Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

Müdafiə 30 aprel 2005-ci il saat 11⁰⁰-da Naxçıvan Dövlət Universiteti nəzdində yaradılmış N 02.121 Dissertasiya Şurasının iclasında keçiriləcəkdir.

ÜNVAN: Az 7012, Naxçıvan şəhəri, Universitet şəhərciyi, əsas bina, I mərtəbə, Auditorium

Dissertasiya ilə Naxçıvan Dövlət Universitetinin kitabxanasında tanış olmaq olar.

Avtoreferat 26 mart 2005-ci ildə göndərilmişdir.

N 02.121 Dissertasiya Şurasının elmi katibi,
filologiya elmləri namizədi:

İ.Z.CƏFƏROV

İŞİN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

Mövzunun aktuallığı. Azərbaycan dilçiliyində onomalogiya nisbətən yeni sahələrdən olmasına baxmayaraq, bu sahəyə maraq son dərəcədə artmış, yer, şəxs, etnos, su, dağ və s. adları haqqında yüzlərlə məqalələr, kitablar, monoqrafiyalar yazılmış¹, müxtəlif istiqamətli tədqiqatlar nəticəsində xeyli müsbət nailiyyətlər əldə edilmişdir. Artıq Azərbaycan onomalogiyasında ayrı-ayrı şöbələrin nəzərəcarpacaq dərəcədə inkişafından danışmaq mümkündür. Bu sırada toponomikaya, antroponimikaya dair araşdırmaları, uğurları məxsusi vurğulamaq lazımdır². Hətta onomalogiya elmimizin görkəmli nümayəndələrinin həyat və fəaliyyətləri də sistemli şəkildə öyrənilməkdədir³. Lakin onomalogiyada müəyyən mənada diqqətdən kənarda qalan məsələlər, problemlər də mövcuddur ki, fikrimizcə, indiki halda poetik onomastikanı məhz az öyrənilən sahə kimi səciyyələndirmək olar. Əlbəttə, bu istiqamətdə araşdırmaların zəruriliyini ilkin olaraq vurğulayan da Azərbaycan dilşünaslığında onomalogiyanın yaradıcılarından sayılan A.Qurbanovdur: «Ümumiyyətlə, Azərbaycan dilçiliyində poetik onomastika olduqca az öyrənilmiş sahədir. İstər şifahi, istərsə də yazılı ədəbiyyatda qədimdən bu günə qədər işlənən onomastik vahidlərin leksik, fonetik, semantik, qrammatik xüsusiyyətlərini aşkara çıxarmaq və bütövlükdə Azərbaycan dilinin poetik onomastikasını tədqiq etmək gələcək dilçiliyimizin mühüm vəzifələrindəndir»⁴.

Alimin qeyd etdiyi kimi, «bütövlükdə Azərbaycan dilinin poetik onomastikasını tədqiq etmək» işinə isə, heç şübhəsiz, klassik

¹ Bax: Adilov M., Paşayev A. Azərbaycan onomastikası. Bakı: ADU nəşriyyatı, 1987; Babayev A. Naxçıvan Muxtar Respublikasının onomastik vahidlər sözlüyü. Bakı: Nurlan, 2003; Bağirov A. Naxçıvan toponimlərinin lingvistik xüsusiyyətləri. Bakı: Elm, 2002; Həbibli R. Onomastik lüğətlərin tərtib prinsipləri. Bakı: BDU nəşriyyatı, 2001; Quliyev Ə. Əski türk onomastik sözlüyü. Bakı: Elm, 1999; Qurbanov A. Azərbaycan onomalogiyasının əsasları. I-II cild. Bakı: Nurlan, 2004.

² Bax: Aydın Paşa. Azərbaycan antroponimiyasının leksik problemləri. Bakı: Maarif, 1997; Həmzəyeva E.Ü. Hacıbəyovun əsərlərində antroponimlər. Bakı: 2004; Xasıyev Z. Tovuzun toponimik dünyası. Bakı: Səbah, 1997.

³ Abdulla Kamal. Afət Qurbanov və onun onomastika məktəbi. Bakı: Maarif, 1999.

⁴ Qurbanov A. Müasir Azərbaycan ədəbi dili. Bakı: Maarif, 1985. s.271-272.

ədəbi dilimizin poetik onomastikasını öyrənməkdən başlamaq lazımdır və bu mənada XIV əsr Azərbaycan dilli poeziyamızın ən böyük nümayəndəsi olan Seyid İmadəddin Nəsiminin yaradıcılığı zəngin material verir.

Ümumiyyətlə, dil tariximizin öyrənilməsində Azərbaycan klassik ədəbiyyatı əvəzsiz mənbədir. Eyni səbəbdən tədqiqatların böyük bir qismi məhz klassik söz sənətimizə ünvanlanmış¹, eləcə də Nəsimi əsərlərinin dili haqqında ayrı-ayrı monografiyalar, məqalələr yazılmış, bu mövzuda xeyli qiymətli mülahizələr, fikirlər irəli sürülmüşdür². Lakin şairin əsərlərində qələmə alınan onomastik vahidlər sistemli və əhatəli şəkildə, tam halda tədqiq olunmamışdır. Mövzunun aktuallığını şərtləndirən əsas cəhət odur ki, Nəsimi əsərlərinə məxsus onomastik sistemi mükəmmələcəsinə öyrənmədən böyük şairin dünyagörüşünü, bəşəri-fəlsəfi ideyalarını, dini və dünyəvi amalı, kamil insan uğrunda mübarizə üsullarını, sənətkarlıq qabiliyyətini, sözün müxtəlif mənə çalarlarından istifadə bacarığını layiqincə dəyərləndirmək mümkün deyil.

Tədqiqatın obyektı. Geniş mənada tədqiqatın obyektı XIV əsrin böyük Azərbaycan şairi və filosofu İmadəddin Nəsiminin yaradıcılığıdırsa, konkret mənada Nəsimi əsərlərinin dilinin onomastik sistemidir. Dissertasiyada Nəsimi yaradıcılığındakı bütün xüsusi adlar araşdırılmış, eyni zamanda, həmin adlara dair elmi fikrin mövcud qonaq və mülahizələri də nəzərdən keçirmişdir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Dissertasiyada əsas məqsəd Nəsimi dilinin ümumi fonunda xüsusi adların mövqeyini müəyyənləşdirmək, şairin qələmə aldığı onomastik vahidlərin təsnifatını dəqiqləşdirmək, həmin adların hansı tarixi, dini hadisələrlə, ərazilərlə, məlumlarla bağlılığını öyrənmək və bu cəhətdən Nəsimi dilinin özünəməxsusluğunu göstərməkdir. Qeyd edilən məqsədə nail olmaq üçün aşağıdakı vəzifələr ardıcıl surətdə yerinə yetirilmişdir:

-Nəsimi leksikasında reallaşmış antroponimik sistemi

¹ Bax: Adilov M. Klassik ədəbiyyatımızda dil və üslub. Bakı: Maarif, 1991; Adilov M. Məhəmməd Füzulinin üslubi və poetik dili. Bakı: Maarif, 1996; Dəmirçizadə Ö. Azərbaycan ədəbi dilinin inkişaf yolları. Bakı: Bilik cəmiyyəti, 1958; Hacıyev T., Vəliyev R. Azərbaycan dili tarixi. Bakı: Maarif, 1983; Xəlilov Ş. «Əsrnamə»nin dili. Bakı: Elm, 1988.

² Bax: Qəhrəmanov C. Nəsimi divanının leksikası. Bakı: Elm, 1970; Seyidov Y. Nəsiminin dili. Bakı: Azərəşr, 1996.

müəyyənləşdirmək, bu sistemdə yer tutan əsas və köməkçi adları qruplara ayırmaq;

- Ən ümumi xüsusiyyətlərinə görə Nəsiminin qələmə aldığı əsas adların bölgüsünü aparmaq, həmin antroponimlərin mənşə və mənbə mənsubiyyətlərini müəyyənləşdirmək;

-«Quran» və «Quran»a qədərki digər dini kitablarda rast gəlinən şəxs adlarının şair yaradıcılığında işlənmə məqamlarını üzə çıxarmaq, böyük sənətkar-filosofun bu tipli antroponimlərə münasibətini aydınlaşdırmaq;

-İmadəddin Nəsimi əsərlərindəki bir çox şəxs adlarının dünya və Şərq xalqlarının ədəbiyyatı ilə bağlılığını müəyyənləşdirmək, eləcə də, hürufi şairin misra və beytlərdə diqqətə cəhkdiyi dini, tarixi-dini antroponimlərin ədəbi dil faktoru kimi linqvistik təhlilini aparmaq;

-Ayrı-ayrı şəxsiyyətlərə məxsus təxəllüs və ləqəblərin hürufi ədəbiyyatında üslubi-poetik funksiyasını dəqiqləşdirmək, bədii-fəlsəfi fikrin ifadəsində göstərilən onomastik vahidlərin rolunu dəyərləndirmək;

- Nəsimi dilində işlənan xoronim, astionim, ekklezionim və mifotoponimləri öyrənməklə klassik ədəbi dilimizin poetik sistemində əsasən hansı toponimlərin yer tutmasına dair dolğun təsəvvür yaratmaq;

-Nəsiminin ədəbi dil faktına çevirdiyi hidronim, zoonim, kosmonim və ideonimləri növlərinə görə ayırmaqla həmin adların işlənmə tezliyini, məndaxili mənasını dəqiqləşdirmək.

Tədqiqatın metodoloji əsası. Dissertasiya onomastikanın tarixi, müqayisəli, üslubi və statistik elmi təhlil metodları əsasında yazılmışdır. Belə ki, şairin əsərlərindəki onomastik vahidlərin mənşəyini, dil mənsubiyyətini müəyyənləşdirərkən tarixi metod əlverişli olduğu kimi, həmin adların poetik funksiyası üslubi metodun köməyi ilə aydınlaşdırılmışdır. Nəsiminin qələmə aldığı antroponim, toponim, hidronim, zoonim, kosmonim və ideonimlərin dəqiq miqdarı, ayrı-ayrı adların işlənmə tezliyi dəqiqləşdirilərkən statistik metoddan istifadə olunmuş, yeri gəldikcə müqayisələr aparılmışdır.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Azərbaycan dilçiliyində onomastika, onun ayrı-ayrı növləri ilə əlaqədar xeyli tədqiqatlar aparılmış, ali məktəb dərsləkləri çərçivəsində, həmçinin müstəqil tədqiqatlarda bu məsələyə döndə-döndə nəzər salınmışdır. Lakin «İndiyədək Azərbaycan dilçiliyində bədii əsərlərin onomastikası sistem halında

öyrənilməmişdir»¹. Eyni fikri Nəsimi dilinin onomastikasına da aid etmək olar. Bu cəhətdən təqdim olunan dissertasiya Azərbaycan dilçiliyində tamamilə yeni tədqiqatdır.

Dissertasiyada ilk dəfə olaraq:

–Nəsimi əsərlərində qələmə alınan onomastik vahidlərin tam təsnifatı aparılmış, şairin işlətdiyi xüsusi adlar növlər üzrə qruplaşdırılmış, ədəbi dil göstəricisi olmaqla elmi təhlilini tapmışdır.

–Öyrənilən onomastik vahidlərin antroponim, toponim, hidronim, zoonim, kosmonim və ideonimlərdən ibarət olması dəqiqləşdirilərək müəyyənləşdirilmişdir ki, göstərilən ad qrupları sırasında antroponimlər üstünlük təşkil edir.

–Şairin işlətdiyi antroponimlər əsas və köməkçi ad bölgüsü üzrə ayrılmış, həmin şəxs adları mənbə və mənsubiyyət etibarilə seçilərək onların ədəbi dil faktı kimi səciyyəvi cəhətləri üzə çıxarılmışdır.

–İmadəddin Nəsimi yaradıcılığında xoronim və astionimlərin müraciətin səbəbləri öyrənilmiş, ölkə və ərəzi adlarının, həmçinin ekklezionim və mifotoponimlərin şair bioqrafiyası, eyni zamanda sufi-hürufi fəlsəfəsi ilə bağlılığı məsələsi aydınlaşdırılmışdır.

–XIV əsr Azərbaycan dilli poeziyada özünəməxsus yer tutan Nəsiminin leksikasında digər onomastik vahidlərlə müqayisədə hidronim və zoonimlərin azlıq təşkil etməsi yaqınlaşdırılmış, əlaqəli beytlərdə mövcud su və heyvan adlarının mənə tutumu geniş təhlil olunmuşdur.

–Nəsiminin dilində göy cisimlərinə, müxtəlif əsərlərə məxsus adlardan istifadənin məqamları müqayisə olunaraq, hürufi şairin hansı məqsədlə kosmonim və ideonimlərdən söz açması bir problem səviyyəsində həll edilmişdir.

Tədqiqatın nəzəri və təcrübə əhəmiyyəti. Nəsiminin əsərlərinin dilində işlənən onomastik leksika xüsusi bir sistem təşkil edir. Bu sistemin tədqiqi ümumən Nəsimi dilinin mühüm bir cəhətini öyrənmək deməkdir. Onomastik vahidlər, xüsusən antroponimlər, toponimlər Nəsimi dilinin ayrılmaz elementləridir, şair leksikasını səciyyələndirən faktlardır. Bunlar Nəsiminin dünyagörüşü, ideya qaynaqları, fəlsəfi və dini düşüncələri ilə bağlıdır. Eyni səbəbdən şairin əsərlərinin dilindəki zəngin onomastik sistemin tədqiqi XIV əsr Azərbaycan ədəbi dilini öyrənmək baxımından mühüm nəzəri əhəmiyyət daşıyır. Şairin

¹ Qurbanov A. Azərbaycan dilinin onomalogiyası. Bakı: Maarif, 1988, s.496

əsərlərinin dilində işlənən xüsusi adların bir çoxu dini mənbələrdən gəlir. Ancaq bu mənbələr tək islamla məhdudlaşmur və Nəsiminin məlumat dairəsini əks etdirməklə sənətkarın dinlər tarixinə hədədliyini göstərməklə yanaşı, onun dini fonda olsa da, bir-birindən fərqlənən mənbələrə obyektiv münasibətini aydınlaşdırmağa kömək edir. Tədqiqatı bu cəhətdən də nəzəri mənbə kimi dəyərləndirmək mümkündür. Azərbaycan dilçiliyində onomastik tədqiqatlar istər tarixi istiqamətdən, istərsə də müasir baxımdan çox mühüm praktik məna daşıyır. «Bədii ədəbiyyatdakı onomastik vahidlərin öyrənilməsi ədəbi dil tarixi, üslubiyyat, dialektologiya, müasir dil və başqa sahələr üçün maraqlı faktlar verir»¹. Ümumən onomastika xalqın, millətin tarixi keçmişi və keçib gəldiyi inkişaf yolları, xalqın adət-ənənəsi ilə bağlıdır. Ona görə də bu sahədə yazılan hər bir əsər həm də ciddi praktik əhəmiyyət daşıyır. Bu dissertasiya Nəsimi yaradıcılığını, XIV əsr Azərbaycan ədəbi dilini, orta əsrlər Azərbaycan tarixini öyrənənlərə müəyyən kömək mənasında, Azərbaycan dilinin tarixi onomastik lüğətini hazırlamaq işinə yardım mənasında və digər cəhətdən nəzərə cərpacaq dərəcədə praktik əhəmiyyətə malikdir.

Tədqiqatın aprobasiyası. Dissertasiya 2000-2004-cü illərdə yazılmışdır. Tədqiqatın mövzusu 2000-ci ildə Naxçıvan Dövlət Universitetinin Elmi Şurasında və Azərbaycan Respublikası Elmlər Akademiyası «Dilin işlənməsi və inkişafı qanunauyğunluqları» Elmi Şurasının 25 dekabr 2000-ci il tarixli iclasında qeydə alınmışdır. İş Naxçıvan Dövlət Universitetinin Azərbaycan dilçiliyi kafedrasında yerinə yetirilmişdir. Mövzu ilə əlaqədar 6 elmi məqalə çap olunmuş, eləcə də dissertasiyadakı əsas müddəalar müxtəlif elmi konfranslarda mütəxəssislərin diqqətinə çatdırılmış, fikir mübadiləsi aparılmışdır.

Dissertasiyanın quruluşu. Dissertasiya giriş, üç fəsil, nəticə və istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısından və bir əlavədən ibarətdir.

Tədqiqatın əsas məzmunu.

Girişdə mövzunun aktuallığı əsaslandırılmış, tədqiqatın obyekti, məqsəd və vəzifələri dəqiq göstərilmiş, tədqiqatın metodoloji əsasında söz açılmış, işin elmi yeniliyi, nəzəri və təcrübi əhəmiyyəti haqqında geniş məlumat verilmiş, tədqiqatın aprobasiyası diqqətə cəkilmişdir.

Dissertasiyanın «Nəsimi əsərlərinin dilində antroponimik sistem» adlanan birinci fəslə iki yarım-fəsildən ibarətdir ki, ilk yarım-fəsildə əsas adlardan danışılır. Nəsimi şeirlərində işlədilmiş əsas adlar mənbə və

¹ Qurbanov A. Azərbaycan dilinin onomalogiyası. Bakı: Maarif, 1988, s.496

mənşə baxımından müəyyən qruplara ayrılır və eyni səbəbdən sufi-filosof sənətkarın qələmə aldığı əsas adlar üç bölmədə öyrənilmişdir. Birinci yarımfaslin ilk bölməsi «Quran» da və «Quran»a qədərki digər dini kitablarda rast gəlinən antroponimlərin təhlilinə həsr olunmuşdur. Nəsiminin yaradıcılığında səma kitabları ilə bağlı aşağıdakı antroponimlərin yer tutduğunu görürük: Adəm, Asəf, Azər, Bulqeyis, Cəbrail, Davud, Əyyub, Əzrail, Firon, Həsən, Xəlil, Xızır, İbrahim, İmran, İsa, İsrəfil, Kənan, Harun, Loğman, Məhəmməd, Məryəm, Məsiha, Mikayıl, Musa, Nəmrud, Nuh, Rizvan, Süleyman, Teyyub, Yaqub, Yusif, Zəkəriyyə.

Bu adları işlənmə kəmiyyətlərinə görə belə qruplaşdırmaq mümkündür: 1. Bir-iki dəfə işlədilənlər: Rizvan, Yaqub, Zəkəriyyə, Nəmrud, Mikayıl, Loğman və s. 2. Ona yaxın və ya ondan çox məqamda işlədilənlər: Nuh, Yusif, Kənan, İmran, Cəbrail və s. 3. 30-dan çox olanlar: Musa, Məhəmməd, Xızır, İsa, Süleyman və s.

Göstərilən onomostik vahidlərin qələmə alındığı bədii mətnlərin təhlili nəticəsində aydın olur ki, Nəsimi dini elmlərə mükəmməl yiyələnmiş, müraciət etdiyi antroponimlər haqqında bütün bilgiləri mənimsəmiş və həmin adların lüğəvi mənalarından kamil insan, ilahi eşq ideyasının tərənnümü məqsədilə, yaxud küll ilə cüzün vəhdətinin ifadəsi zamanı bəhrələnmişdir. Digər tərəfdən şairin səma kitablarındakı şəxs adlarından söz açdığı beytlər Nəsimini allahsızlıqda, dinsizlikdə ittiham edənlərə ən kəskin cavabdır. Aydınlıq üçün Məhəmməd peyğəmbərlə olaqadər seçmələrə diqqət yetirək:

Sol Məhəmməd Mustafanın üz suyu çün, ya ilah,
Rəhmət etsin mən fəqirü asiye ruzi-cəza¹.

Nun-Nə kimi qıldım günah, tutdum ümid,
Mim-Məhəmməd Mustafa sultana mən².

«1.2. Dünya, eləcə də Şərq xalqları ədəbiyyatı ilə bağlı adlar» yarımfaslinə Nəsimiyə qədər söz sənətinin məşhur obrazlarına məxsus onomastik vahidlərin hürufi ədəbiyyatında işlədilmə məqamları elmi şərhini tapmışdır. Şairin başər xalqlarının mifologiyasına, qədim ədəbiyyatlarına hələdliyini üzə çıxarmaq nöqteyi-nəzərindən onun əsərlərindəki eyni məzmunu uyğunluqla dil faktoruna çevrilən adlar

¹ İmadəddin Nəsimi. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Azərnaşr, 1973, səh.489

² Yəni orada, səh 537

sisteminin böyük əhəmiyyəti vardır. Çünki çox zaman hürufi qələm sahibinin tərənnüm etdiyi ideyalar qədim dünya, eləcə də orta əsrlər sənətcilərinin fikirləri ilə ümumi şəkildə səsəşsə də, bu səsəşməni təsdiqləyəcək əsas göstəricilərdən biri məhz adlardır. Nəsiminin Şərq xalqları ədəbiyyatından bəhrələnərək qələmə aldığı adlar sırası 21 antroponimlə tamamlanır: Ayaz, Bəhman, Bəhram, Bijən, Cəlil, Cəmşid, Əhrimən, Əzra, Fərhad, Xosrov, İsfəndiyar, Keyqubad, Leyli, Mahmud, Məcnun, Rüstəm, Söhrab, Şeyx Sənan, Şəkkər, Şirin, Vamiq.

Maraqlıdır ki, Nəsimi dilində Ayaz, Bəhman, Bəhram, Söhrab, Əzra, Keyqubad adları bir-iki dəfə diqqətə cəkildiyi halda, Məcnun, Xosrov, Fərhad, Şirin, Leyli antroponimləri dənə-dənə qələmə alınmış, həmin adlar vasitəsilə klassik ədəbiyyatın bədii təsvir və ifadə vasitələri yaradılmışdır. Əlbəttə, qədim sənət nümunələrində geniş yer tutan şəxs adlarının Nəsimi əsərlərində müxtəlif kəmiyyətlərdə xatırladılması düşündürücüdür. Müqayisəli təhlil nəticəsində aydın olur ki, yazılı ədəbiyyatda əsasən Firdovsi tərəfindən məşhurlaşdırılan antroponimlərdən bəzilərinin Nəsimi dilində az, bəzilərinin isə çox yer tutması həmin adların Azərbaycan xalqının poetik təfəkkürünə nə dərəcədə nüfuz edib-ətməməsi baxımından izah olunmalıdır. Yəni XIV əsrə qədər bir bədii obraz olmaqla Ayaz, İsfəndiyar, Vamiqlə müqayisədə Leyli, Xosrov, Şirin, Məcnun, Fərhad xalqımıza daha çox doğmalaşmış, sevimli qəhrəmanlara çevrilmişdir. Digər tərəfdən haqqında danışılan antroponimlərin xalqımıza məxsus bədii dilə nüfuzu ilk növbədə Nizami sənəti vasitəsilə reallaşmışdır. Nəsiminin dənə-dənə bu adlara müraciəti isə onun Nizami ədəbi məktəbinə bağlılığını göstərməkdədir.

Nəsimi dilində yer tutan əsas adların üçüncü qolu tarixi-dini şəxslərə məxsus antroponimlərdən ibarətdir ki, həmin onomastik vahidlər birinci yarımfəslin «Dini, tarixi-dini şəxslərin adları» yarımbölməsində öyrənilmişdir. Bu tipli adların bir qismi islam müqəddəsləri ilə əlaqədardır, digərləri real tarixi şəxsiyyətlərə aiddir. Nəsimi əsərlərinin dilində islam müqəddəsləri ilə əlaqədar adların ümumi mənzərəsi belədir: Baqir, Bilal, Cəfər, Əbülfəzl, Əli, Əhməd, Əsgəri, Heydər, Həsən, Hüseyn, Kazım, Qasım, Mehdi, Məhəmməd, Mustafa, Mürsəl, Mürtoza, Nəqi, Riza, Sadiq, Səlmən, Şahi Mərdan, Təqi, Zeynəliba.

Şair öz şerlərində daha çox Məhəmməd peyğəmbəri və imam Əlini yada salmışdır. Yuxarıdakı adların işlənmə məqamlarının təhlili

vasitələri yaradarkən yüksək məharətlə ölkə adlarından bəhrələnmişdir. Məsələn, «Tökdü çün yarın qəmindən Bəhri-Bəhreyn gözlərim»¹ mısrasında aşiqin gözündən axan yaşın Bəhri-Bəhreynə oxşadılması orijinal bir təşbehlə nəticələnmişdir. Nəsimi «Çin» xoronimindən həm ağlın rəmzi kimi bəhrələnmiş, həm bu ölkə adını dünyanı təmsil edən bir ərazi mənasında diqqətə cəkmış, «Müəbbər sünbülün, şaha, gülsirabə pürçindir» mısrası ilə başlayan qəzəlin² ilk iki beytində isə eyni toponimi 3 dəfə və müxtəlif mənə-məzmununda qələmə almaqla özünəməxsus təkrir yaratmış, həmçinin «Çin» sözünü şerin qafiyə sistemində çıxarmışdır. «Qıldı Hindistanı nalan bənlərin»³ deyimində «Hindistan» adı onomastik vahid deyil, metonimiyadır. «İraqistan» xoroniminin qələmə alındığı qəzəl isə müəyyən mənada avtobiografik səciyyə daşıyır»⁴. Təsəvvüf poeziyasının nümayəndəsi aşkar şəkildə Hələb və Bağdad şəhərlərində olmasına sevinirsə də, təsəffüflənir ki, İraqistanda Allahın birliyinə inanan yoxdur.

Nəsiminin ən çox yada saldığı ölkə adlarından biri «Misir» dir. Şair bu xoronimi dönə-dönə «Yusif» şəxs adı ilə eyni beyt, yaxud mısradə cəkmış, bu yolla «Yusif və Züleyxa» hekayətini xatırlatmış. özünü mənən Misrə bağlamağa çalışmış və sanki Yusifin bu ölkədə qarşılaşdığı xoşbəxtliyi gözləmişdir. Şairin yaradıcılığında Misir torpağı, həm də «Quran»dakı sayaq müqəddəs məkandır. Böyük hürufi sənətkar «Turan» adı ilə isə türk dünyasına ehtiramını bildirmişdir.

«2.2. Nəsimi əsərlərinin dilində astionimlərin yeri» yarımfəsilində Bağdad, Bursa, Hələb, Xorasan, Kərbəla, Mazandaran, Sivas, Şam və Toqat şəhər adlarının ədəbi dil faktoruna çevrilməsi məsələlərindən danışılır, göstərilən toponimlərin poetik funksiyaları birbaşa mətnə asasen müəyyənəşdirilir. Aydın olur ki, Nəsiminin leksikasında «Bağdad» şəhər adı mənasından uzaqlaşır, gözəllik simvoluna çevrilir. Şairin lirik qəhrəmanının fikrinə, nigarın üzünü görmək Bağdada sahiblənməyə bərabərdir. «Həm mənəm Bağdad ilə şətt, həm xəlifə, həm zaman»⁵ mısrasında isə Nəsimi təmliqlə təsəvvür poeziyasının nümayəndəsidir. Eyni sözləri «Bursa» astioniminə aidliklə söyləmək

¹ İmadəddin Nəsimi. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Azərnaşr, 1973, səh. 308.

² Yənə orada, səh. 256

³ Yənə orada, səh. 595

⁴ Yənə orada, səh. 131

⁵ Yənə orada, səh. 424

olmaz. Bu şəhər adı real, yaxud mənəvi dünya qarşılaşdırmasında məhz real dünyanı təmsil edir.

«Ta üzün gördüm, nigara, qəmdən uzaq olmuşam»¹ mısrası ilə başlayan qəzəldə şair Hələbə gəlişində bir xoşbəxtlik axtarır. «Hələb» adının qələmə alındığı «Etdilər» rədifli şer isə artıq sənətkar həyatının faciəli sonluğundan xəbər verməkdədir.

Əsərlərində şəliyin təbliğinə xüsusi diqqətlə yanaşan Nəsimi «Xorasan» və «Kərbəla» astionimlərindən də eyni məqsədlə faydalanmışdır. Ümumiyyətlə, Xorasan müqəddəs ərazilərdən sayılmaqdadır və bunun səbəbi imam Rzanın qəbrinin bu vilayətin mərkəzi Məşhəddə olmasıdır. Nəsimi də öz şerində «şahi-Xorasan» ifadəsi ilə məkanı müqəddəsləşdirən şəxsiyyətə işarə etmişdir. Qətiyyətlə demək olar ki, «Kərbəla faciəsi» mövzusunı ilkin olaraq Azərbaycan ədəbiyyatına gətirən müəlliflərdən biri Nəsimidir və şair xüsusən şəlik tarixində məşhurlaşmış məlum hadisələri ancaq toponimi qələmə almaqla yada salmışdır. Lakin Şərq ədəbiyyatında «Kərbəla hadisələri» dörd,ələm mövzusundaırsa, Nəsimidə aliliyə yüksəlməyin, ilahi eşqin, yenilməzliyin nümunəsidir.

Qüdrətli söz ustadı insan gözəlliyinin tərənnümündə «Mazandaran» astionimindən faydalanmış, bənzədilən tərəf kimi Mazandaran çiçəyini seçmişdir. Şairin leksikasındakı Sivas və Toqat şəhər adları isə türk dünyasına məxsusdur. Maraqlıdır ki, hürufi filosof Sivas və Toqat ərazilərində öz sənətinə bərabər sənət axtarırsa da tapmayıb. Nəhayət, «Şam» astionimi Nəsimi əsərlərinin dilində əsasən qara rəngin simvolu mənasındadır.

Azərbaycan klassik ədəbiyyatında, o cümlədən Nizami Gəncəvinin, Ə.Xaqanının, Q.Burhanəddinin yaradıcılığında izlənən Beytül-həram, Beytüllillah, Beytül-ətiqə, Cənnət, Əshabi-kəhf, Gülüstani-İrəm, İrəm, Kəbə, Qaf, Tur, Vadiyi-Müqəddəs kimi mifik coğrafi, yaxud müqəddəs məkan adlarını Nəsimi də bol-bol işlətməmişdir ki, bu problem dissertasiyanın «2.3. Nəsiminin qələmə aldığı ekklezionim və mifotoponimlər (hər hansı dinə aid ibadət yeri və mifik coğrafi adlar)» yarımfəslində öyrənilmişdir. Göstərilən müqəddəs yer adlarının dini təfəkkürdə tutduqları mövqə həmin ekklezionim və mifotoponimlərin Nəsimi şerində qələmə alınma kəmiyyəti ilə düz mütənəsbidir. Məsələn, bütün islam dünyasında ən müqəddəs məkan Kəbədir ki, bu ad şair tərəfindən 40-a yaxın misra və ya beytdə diqqətə

¹ İmadəddin Nəsimi. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Azərnaşr, 1973, səh. 131.

çəkilməmişdir. Nəzərə alaq ki, Beytül-həram, Beytülləllah, Beytülətiqə də eyni məkanı bildirən adlardır. Ümumiyyətlə, şair müxtəlif fikir və mülahizələrin ifadəsi məqsədilə «Kəbə» toponimindən bəhrələnməmiş, gah başər övladının varlığında qərar tutmuş müqəddəsliyə işarə olaraq «məşuqə» üzünü Kəbəyə bənzətməmiş, gah insanın sifətində Kəbənin görünməsi üçün bəşəriyyətin mərifət məqamına çatmasının görəkliyini vurğulamış, gah da müasirlərini inandırmağa çalışmışdır ki, kamil şəxsiyyət meyarları ilə Kəbə elə Tanrının yaratdığı insandır.

Nəsimi aydınlıq üçün bəzən dünya müsəlmanlarının ən müqəddəs ziyarətگاهی sayılan Kəbə ilə ürək Kəbəsinə bir-birindən ayırır: «Doldu könlüm Kəbəsi nuri-səfa ilə yaqin»¹.

XIV-XV əsrlər ədəbi dilində «Əshabi-kəhf», «Qaf», «Tur» ekkleziionimlərinin daşdığı mənanı aydınlaşdırmaq nöqtəyi-nəzərindən də Nəsimi əsərləri əvəzsiz mənbədir. Budur, şair təkcə «Əshabu-kəhf» yer adı ilə məşhur əfsanəni yada salmaqla bərabər, həm də Azərbaycan yazılı ədəbiyyatına sanki yeni mövzu gətirmişdir. Əsatirləşdirilmiş Qaf isə sənətkar tərəfindən əhli-irfan məskəni kimi təqdim olunmuşdur. Lakin Qaf dağı əsasən mövhumə məzmun daşıyır və konkret mənə bildirmirsə, Nəsimi əsərlərində döənə-döənə rast gəldiyimiz Turun dəqiq yeri var. Yəqinliklə, şairin leksikasında «Tur» ekkleziionimini də təsəvvüf ideyalarının təbliğinə xidmət məqamındadır.

Nəsimi dilinin onomastik sistemində su, heyvan, göy cisimləri və əsər adları ilə də qarşılaşırıq ki, həmin adların ədəbi dil faktı kimi işlədilmə məqamları, poetik funksiyaları dissertasiyanın «Nəsimi əsərlərində yer tutan hidronim, zoonim, kosmonim və ideonimlər» adlı üçüncü fəslində öyrənilmişdir. Üçüncü fəsil dörd yarımfəsilədən ibarətdir. «3.1. Hidronimlər» yarımfəslində Araz, Ceyhun, Dəclə, Fərat, Kövsər və Zənzəm kimi su adlarının şairin leksikasında ifadə etdikləri mənə və məzmun araşdırılmışdır.

Azərbaycan dilçiliyində «Araz» hidroniminin mənşəyinə dair xeyli tədqiqatlar aparılmış², çox zaman da sözün ər+az komponentlərindən yaranması fikri irəli sürülmüşdür³. Elə Nəsimi şerində də çayın adı Ərasdır. Şair «Dəcləvü Şətti Ceyhun, həm Ərasü

¹ İmadəddin Nəsimi. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Azərənşr, 1973, səh.167

² Bax: Axundov A. Araz və Ar-ras// Elm və həyat, 1976, № 7, Bağirov A. Naxçıvanın hidronimləri. Bakı: Elm, 2000; Qeybaliyev Q. Qədim türklər və Ermonistan. Bakı: Elm, 1992, səh.48-49.

³ İmadəddin Nəsimi. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Azərənşr, 1973, səh. 447

Fəratın» misrasında Şərq söz sənətinin hidronimlərlə bağlı poetik liqurlar sistemində Arazı da gətirmişdir.

Diqqət edilsə, Nəsimi əsərlərində Dəclə, Ceyhun, Fərat hidronimlərinin işlədilməsi ilə bağlı maraqlı fakt aşkarlanır. Şair, əsasən, sufizm, yaxud hürufizmin yayıldığı ərazilərdəki çayları yada salır və həmin suları müqəddəsləşdilmiş sularla eyniləşdirir. Yəni artıq nədən bəhs edilməsinə baxmayaraq, əsas meyar müqəddəslikdir:

Kəbə yolunda eşq ilə yoldaş ol, ey həccə varan,
Susamaz ol ki, yoldaşı Zənzəm ilə Fərat olur.¹

«Fərat» sözü Nəsimi yaradıcılığında artıq məcazlıq kəsb edir, poetikləşir. Şairin leksikasında Fərat Zənzəmə bərabər su, dünyanı tutan çay, təsəvvür ideyasının daşıyıcısı kimi «küll» mənasındadır.

«Kövsər» və «Zənzəm» bulaq adlarıdır. Kövsərin məkanı Cənnət, Zənzəmin vətəni isə Məkkədir. İlahiliklə bağlı hər iki su adı Nəsimiyə yenə də sufi-panteist görüşlərin ifadəsi üçün lazım olmuşdur. «Cənnəti hürri mənim, Kövsəri Tubi mənim»² misrəsindən yəqinləşir ki, Nəsimi istər bu dünyanın, istərsə də axirətin bütün tərəflərində insanı görür. Yaxud, şairin fikrincə, haqqa qovuşmuş insanın evi Kəbədirsə, gözləri Zənzəm çeşməsidir.

«3.2. Zoonimlər» yarımfaslı Nəsimi şeərində rast gəlinən Buraq, Döldül, Ənqa, Hühüd, Qıtmir, Simurğ adlarının təhlilinə həsr edilmişdir.

Buraq Məhəmməd peyğəmbərə behiştədən göndərilmiş atdır ki, Nəsimi bu atı tamamilə özününküləşdirmişdir: «Meracə çıxdı ruhi-Nəsimi Buraq ilə»³.

Döldül. İmam Əliyə məxsusu atın adını çəkməklə şair bir daha birinci imamdan söz açmışdır:

Gər nəfsini bildin, həqi bi şübhə tanırsan,

Kim kəndizini tanıdı ol sahibi-Döldül⁴.

Ənqa və Simurğ sinonimik cərgə təşkil edir. Hər iki quşun məskəni Qaf dağı hesab olunur. Lakin Nəsimi Ənqaya nisbətə Simurğu daha çox yada salmışdır. Şair bəzən könül quşunun Simurğun Qafdakı məkanından yüksəkə uçduğunu söyləmiş, bəzən əfsanəvi quşun kamil insana pənah gətirdiyini göstərmiş, bəzən də panteizmə

¹ İmaddəddin Nəsimi. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Azərnəşr, 1973, səh.494

² Yəni orada, səh. 16

³ Yəni orada, səh. 410

⁴ Yəni orada, səh.635-636

istinadən iki cahana sığmayan vücudunun Simurq üçün buğdaya çevrildiyini bildirmişdir.

Nəsiminin qələmə aldığı zoonimlər içərisində real olan Hüdüddür. Qüdrətli sənətkar bu adı işlətdiyi beytlərdə Süleyman peyğəmbəri və Bilqeyisi xatırlatmışdır.

Qıtımr Əshabi-Kəhfə müqəddəsliyə qovuşmuş itdir. Hürufiliyin əsas müddəalarından biri də insanın ilahiləşməsi idi və bu ideya əks qütbün nümayəndələri tərəfindən inadla təkzib edilmişdir. Nəsimi xatırlatmışdır ki, it müqəddəsleşə bilərsə, insanın ilahiləşməsi o qədər də çətin deyil.

Üçüncü fəslin üçüncü yarımfəslində Nəsiminin qələmə aldığı kosmonimlərdən danışılır. Şairin leksikasında göy cisimlərinə məxsus adların ümumi sırası belədir: Çovza, Əqrəb, Günəş, Həməl, Hüt, Keyvan, Qəmər, Qövs, Mərrix, Müştəri, Mah, Mehr, Sünbülə, Soratan, Şəms, Ütarid, Zühəl, Zöhrə. Bu kosmonimlərdən 7-si bürc, digərləri isə planet adıdır. Təhlillər göstərir ki, astronomiya və astrologiya elminə mükəmməl yiyələnmiş Nəsimi kosmonimlərin ərəb-fars adlarından bəhrələnmiş, «Töhfəyəm, pakizə cövhər ləməkanın xasiyəm» mısrası ilə başlayan şeirdə, yaxud «Gəlir» rədifli qəsidədə bürcələrin mürəkkəblikləri ilə insanda təcəlli tapması, eyni zamanda planetlərin hərəkətinin əsasında tanrı iradəsinin dayanması ideyasını irəli sürmüşdür. Həmçinin «Əla, ey dürri-bəhri-ləməkanım» mısrası ilə başlayan qəsidədə bütün kainatla insanı eyniləşdirən şair bəşər övladının cismində zodiak bürcələrinin tam şəkildə mövcudluğu fikrindədir¹.

İkinci fəslin «3.4. İdeonimlər» yarımfəslində Nəsimi dilindəki əsər adları Tanrı kitablarına, görkəmli şəxsiyyətlərin yaradıcılığına və müğəm dünyasına məxsus olma baxımından qruplara ayrılmış, qüdrətli sənətkarın hansı məqsədlə «Ərrəhman», «Fətilhə», «Furqan», «İncib», «Quran», «Tövrət», «Zəbur» ideonimlərini qələmə alması, «cavidannamə», «Məxzəni-əsrar», «Mətləül-ənvər» əsərlərini xatırlatmaqla ifadə etdiyi fikirlər öyrənilmiş, eyni zamanda müğəmlərlə bağlı ideonimlərin cəmləndiyi «Həsərət yaşı hər ləhzə qılır bənzimizi saz» mısrası ilə başlayan qəzəl² tam şəkildə nəzərdən keçirilmiş, bu sahəyə aid 18 ideonimin hürufi ədəbiyyatında daşdığı mənə üzə çıxarılmışdır.

¹ İmadəddin Nəsimi. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Azərneşr, 1973, səh.635-636

² Yəni orada, səh. 73

Tədqiqat zamanı irəli sürülən əsas müddəə və tezislər dissertasiyanın «Nəticə» hissəsində ümumiləşdirilmişdir.

Dissertasiyanın əsas məzmunu müəllifin çap etdirdiyi aşağıdakı məqalələrdə öz əksini tapmışdır.

1. Nəsimi yaradıcılığına Nəsimi təsiri // Pedaqoji tədqiqatlar. (Elmi məqalələr məcmuəsi), 2-3 (11-12). Bakı: 2001, səh. 198-200.
2. Fəzlullah Nəsimi antroponimi Nəsimi dilində /Aspirantların və gənc tədqiqatçıların VII Respublika Elmi konfransının tezisləri. Bakı: 2001, səh. 283-284.
3. Nəsimi dilində işlənən bəzi antroponimlər. // Pedaqoji tədqiqatlar (Elmi məqalələr məcmuəsi), 1(18). Bakı: 2003, səh. 55-57.
4. Nəsimi dilində işlənmiş bəzi tarixi şəxsiyyətlərin adları//Pedaqoji tədqiqatlar (Elmi məqalələr məcmuəsi), 1-2(20-21). Bakı: 2004, 163-164.
5. Nəsimi əsərlərinin dilində işlənmiş toponimlərə dair // NDU-nun Elmi əsərləri. № 13, Naxçıvan, 2004, səh. 91-92.
6. Nəsimi əsərlərində hidronimlərin və etnonimlərin işlədilmə məqamları// Azərbaycan MEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu. Tədqiqatlar, 4, Bakı: 2004, səh. 197-202.



РЕЗЮМЕ

Диссертация состоит из введения, трёх глав, заключения и списка использованной литературы. Во введении обоснована актуальность темы, указаны цели и задачи исследования, методологическая основа работы, сформулированы практическая и теоретическая значимость работы.

Первая глава называется «Антропонимическая система в языке произведений Насими» и состоит из двух полуглав. В разделе «Основные имена в антропонимической системе произведений Насими» исследованы имена, связанные с небесными книгами, антропонимы, связанные с литературой народов Востока, а также имена, принадлежащие историческим и религиозным личностям. Результатом исследования явилось то, что изучение основных имён, занимающих большое место в лексике Насими, имеет важное значение в определении мировоззрения философа, знания им литературы народов Востока, истории религий и наук, его преданности науке, исламской религии.

Во втором разделе первой главы проведена стилистико-поэтическая классификация в вспомогательных имён, псевдонимов и прозвищ в стихотворениях Насими, выявлены внутритекстовые значения этих ономастических единиц.

Вторая глава «Случаи использования топонимов в лексике Насими» посвящена мифическим географическим названиям стран, городов, а также религиозным местам поклонения. В этой главе выявлены причины обращения поэта к хоронимам, астионимам, экклезионимам и мифотопонимам.

Третья глава диссертации «Гидронимы, зоонимы, космонимы и идеонимы, имеющие место в произведениях Насими», состоящая из четырёх полуглав, посвящена лексико-семантическим значениям, поэтическим функциям названий произведений, небесных тел, животных, водных пространств как факт литературного языка. Выявлено, что в языке Насими по сравнению с гидронимами, зоонимами и космонимами, идеонимы занимают большее место, уточнена роль этих имён в выражении идей поэта.

В заключении обобщены результаты, полученные в ходе исследования.

RESUME

The thesis contains the introduction, three chapters, the conclusion and the list of the used references. In the part of «Introduction» the problem topicality is grounded, the scientific innovation, the practical and theoretical significance of the thesis are revealed, exact information is given about its approbation and method of investigation.

The first chapter called «The anthroponimic system in the language of Nasimi's works» is divided into two sub-chapters. In the sub-chapter 1.1. called «The main names in the anthroponimic system of Nasimi's works» the names connected with the heavenly books, the anthroponims connected with the literature of the Eastern peoples, as well as names belonging to the historical-religious persons are investigated in the separate sections. It is concluded that the investigation of the main names widely used in Nasimi's vocabulary is of great importance for the determination of the world outlook of the poet-philosopher, for the confirmation of his great knowledge on the literature of the Eastern peoples as well as the explanation of his loyalty to Muslim Science.

In the second sub-chapter of the first chapter the stylistic-poetic classification of the auxiliary names, i.e. pennames and nicknames is carried out, the textual meaning and content of those onomastic units are found out.

The second chapter («The opportunities of use of toponims in Nasimi's vocabulary») deals with the names of the countries and cities, the places of divine service connected with different regions as well as mythic-geographical names. In this chapter the reasons of the use of astionims, ecclezioneims and mythotoponims are investigated.

The third chapter called «Hisaronims, zoonims, cosmonims and ideonims used in Nasimi's works» and consisting of four sub-chapters is dedicated to the names of animals, heavenly bodies and titles of literary works, their lexico-semantic meanings and poetic functions. It is found out that ideonims were more widely used in Nasimi's works than hidronims, zoonims and cosmonims. The role of the ideonims in the expression of the poet's idea is identified.

The thesis is summarized with the conclusion, the proposals and the list of the used referees

МИНИСТЕРСТВО ОБРАЗОВАНИЯ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ
РЕСПУБЛИКИ
НАХЧЫВАНСКИЙ ГОСУДАРСТВЕННЫЙ УНИВЕРСИТЕТ

На правах рукописи

АРИФА АЗИЗ КЫЗЫ ЗЕЙНАЛОВА

**ОНОМАСТИЧЕСКИЕ ЕДИНИЦЫ В ЯЗЫКЕ
ПРОЗВЕДЕНИЙ НАСИМИ**

10.02.01-Азербайджанский язык

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т

Диссертации на соискание ученой степени кандидата
филологических наук

НАХЧЫВАН -2005